

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА В УМОВАХ ВХОДЖЕННЯ УКРАЇНИ В ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРОСТІР

АНОТАЦІЯ

У статті розкриваються особливості сучасної вітчизняної освітньої політики, етапи та кроки освітніх змін, які стимулюють процес входження України в європейський освітній простір в контексті вимог Болонського процесу.

Ключові слова: освіта, стратегія розвитку освіти, Болонський процес, освітня система, Європейський освітній простір.

АННОТАЦИЯ

В статье раскрываются особенности современной отечественной образовательной политики, этапы и шаги образовательных изменений, которые стимулируют процесс вхождения Украины в европейское образовательное пространство в контексте требований Болонского процесса.

Ключевые слова: образование, стратегия развития образования, Болонский процесс, образовательная система, европейское образовательное пространство.

SUMMARY

The article describes the features of the modern national education policy, the stages and steps of educational changes that stimulate the process of Ukraine's entry into the European educational space in the context of the requirements of the Bologna process.

Keywords: education, education development strategy, the Bologna process, the educational system, the European educational space.

Значення інтелекту як стратегічного ресурсу його розвитку владно диктує потребу **прискореного й універсального розвитку особистості**, що здійснюється, насамперед, засобами освіти, культури і виховання. Розвиток освіти постає як умова і засіб входження держави у когорту розвинених держав світу. Від якості освіти уже сьогодні багато в чому залежить місце країни і народу у міжнародному поділі праці. Ще більш вагомо ця залежність виявиться в майбутньому. Уже в найближчі 10-15 років, світ постане перед проблемою нового **стратифікаційного поділу**. Першість і авторитет у ньому будуть мати інтелектуально потужні країни і народи. Інші мають змиритись зі статусом людського і природо-ресурсного придатку, тобто поставником дешевої сировини і дешевої робочої сили.

За рейтингом **розвитку людського потенціалу** сьогоднішня Україна займає десь середнє місце серед 162 країн світу, які представили до ООН відповідні дані. Як кажуть, є над чим замислитись і поки не пізно – зробити відповідні висновки. Головним з них є висновок про **необхідність визнання освіти у якості найголовнішого пріоритету державної політики**. На жаль, належного розуміння і підтримки як з боку владних структур, так і з боку громадянського суспільства цей висновок не має.

Від часу проголошення незалежності в Україні здійснено ряд важливих кроків щодо збереження колишньої системи освіти, її реформування у відповідності з потребами практики, формування власної національної моделі освіти, яка б забезпечила потреби національного державотворення, культурного відродження, входження України у світ у якості потужного, дієздатного, конкурентоспроможного суб'єкта міжнародної діяльності і надійного партнера.

Як відомо, у спадщину від колишнього СРСР Україні **дісталась лише частка** досить збалансованої для свого часу системи вищої освіти. Однак, „частка”, навіть пристойна, ніколи не може замінити „ціле”. Народу і державі, які стверджуються як суб'єкти економічного, політичного і соціокультурного розвитку, потрібна органічно цілісна система

освіти, яка б відповідала національним інтересам і світовим тенденціям розвитку, сприяла підготовці фахівців, здатних втілювати їх в практику. Саме з цією метою в Україні розпочалась освітянська реформа. Наголос в ній було зроблено на загальноосвітній школі. До здобутків цього періоду слід віднести розробку і затвердження Державної програми *“Освіта. Україна XXI століття”*. Позитивний резонанс мали створення єдиного міністерства освіти, певні кадрові зміни на рівні керівництва вузами, відкриття університетів, зокрема, в Західних регіонах України. З навчальних планів вузів були вилучені ідеологічні курси. Розпочалось активне впровадження державної мови. Однак, за ряду причин реформа почала давати відчутні збої. Досить суперечливо сприйняли вузи тотальне введення тестування, курсу “наукового націоналізму”, обвальне створення вузів недержавної форми власності тощо.

Другий етап освітянських змін веде відлік від Указу Президента України, датованого листопадом 1995 року. Оновлене Міністерство освіти розпочало з покращення співробітництва галузі з Академією педагогічних наук. Позитивні наслідки мало утворення в структурі Академії педагогічних наук Відділення педагогіки та психології вищої школи. Результатом співпраці науковців і педагогічних працівників, співробітників міністерства і підрозділів державної влади, стало наповнення реформи новим педагогічним і соціальним змістом. Серйозний соціальний резонанс мали такі заходи, як оптимізація мережі закладів освіти; перехід до ступеневої системи навчання; впровадження нової, досить ефективної системи контролю якості навчально-виховного процесу; формування нормативно-правового поля освіти; створення концепції гуманітарної освіти і виховання студентської молоді. В цей же час розпочався перехід до підготовки фахівців за новими спеціальностями. В системі освіти з'явилися національні університети і перші технопарки. Більш ефективним стало співробітництво українських вузів із зарубіжними партнерами. Україна підписала Лісабонську конвенцію щодо визнання кваліфікацій у галузі вищої освіти, ратифіковану Верховною Радою України. Останнє дало змогу розпочати двосторонні переговори процеси щодо визнання документів про освіту з рядом зарубіжних країн, зокрема, з Великобританією, Німеччиною, Румунією, Росією та іншими країнами СНД, більш активно рухатись у напрямках, започаткованих Болонським процесом.

Відомо, що умови, в яких здійснювалась реформа були більш ніж суперечливими. Соціально-економічні негаразди не лише стримували нововведення, але й нерідко зводили їх нанівець. До цього ж додавались відомі поспішність і суб'єктивізм, особливо на регіональному рівні, що нерідко створювало новий виток суперечностей, відлуння яких відчувається і сьогодні. Слід зважити й на високу динамічність соціальних процесів, змінність ситуації. Саме тому реформу в галузі вищої освіти не можна вважати завершеною. Українська вища освіта має не лише постійно адаптуватися до соціально-економічної ситуації в державі, але й випереджати ці процеси, формуючи їх суть і кадрове забезпечення. Постійною має бути й реакція вищої школи на ситуацію, яка складається на світовому ринку освітніх послуг. Відставання від світових тенденцій неприпустиме. Це може обернутись відчутними матеріальними і інтелектуальними втратами. А це вже велика державна політика, про яку ми маємо думати щоденно і повсякчасно.

Стратегія розвитку освіти охоплюється такими основними завданнями: зміцнення національної системи освіти; її адаптація до ринкових і демократичних перетворень; повномірне входження освіти України у європейський освітній простір. Пріоритетами освіти, при цьому, є не знання самі по собі і навіть не “потреби народного господарства”, а розвиток особистості і формування громадянина, здатного самостійно і вільно мислити і діяти.

Особливе значення для реалізації цих завдань має прийнята другим Всеукраїнським з'їздом працівників освіти і затверджена указом Президента України **Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті**. Розроблена зусиллями десятків тисяч освітян, науковців, практичних політиків, діячів науки і культури, пересічних громадян, які надсилали свої пропозиції, брали участь в дискусіях і обговореннях проекту, Доктрина утверджує реалістичний курс розвитку освіти в контексті постсоціалістичних перетворень,

умовах утвердження демократичних і ринкових відносин, становлення інформаційного суспільства, перманентного оновлення і актуалізації знання у світовому глобалізаційному просторі.

Принциповими в ній є положення про необхідність забезпечення всяк і кожному рівного доступу до якісної освіти; утвердження новітніх інформаційних педагогічних технологій; впровадження мовних стратегій освіти; демократизація освіти і її адаптація до ринкових перетворень; підвищення конкурентноздатності у світовому освітньому просторі; вона спрямовується на утвердження національних інтересів, має здійснюватись впродовж життя, відповідати потребам особистості і суспільства, які постійно змінюються. У руслі цієї доктрини розроблено прийнятий нещодавно новий закон про вищу освіту.

За свідченням міжнародних експертів, наша Доктрина відповідає вимогам часу, сучасним і перспективним європейським і світовим освітянським стандартам, провідними тенденціям їх розвитку. Вона має стати предметом глибокого осмислення кожним учасником освітньо-виховного процесу, документом стратегічної орієнтації української освітньої політики, здійснюваної як в центрі, так і на місцях.

У цьому зв'язку хотілося б висловити декілька застережень, які мають збалансувати перебільшені експектації певної частини освітянського загалу, збурені її обговоренням і затвердженням, що і сьогодні є предметом дискусії. **Перше:** прийняття Доктрини не розв'язує всього комплексу проблем, які накопичились у сфері освіти, вона лиш визначає основні орієнтири, парадигму (загальну філософію) її розвитку у майбутньому; **друге:** цей документ слід розглядати не в статистиці, а в динаміці всього суспільного розвитку; його орієнтири можуть бути уточненими в міру зміни суспільних пріоритетів; **третє:** пересічний чиновник, від якого залежить реалізація Доктрини, аж ніяк не перейметься її стратегічними орієнтаціями до тих пір, доки освітяни будуть пасивними спостерігачами, прохачами, а не активними суб'єктами (кожен на своєму рівні) освітньої політики; **нарешті:** вона залишиться на папері, якщо ми не передбачимо конкретні заходи (і засоби, в тому числі і фінансові) її імплементації в реальну освітянську практику. На жаль, передбачені видатки на освіту, скоріш, консервують її, а ніж спонукають до розвитку.

Як кажуть, “під лежачий камінь вода не тече”. Ми маємо “його підважувати, піднімати”, тобто, в міру сил і можливостей - переконувати всяк і кожного в пріоритетах розвитку освіти. А це означає, що ми маємо працювати з депутатським корпусом, переконувати урядовців, піднімати голос громадськості і, одночасно, розвивати теорію, вибудовувати моделі розвитку освіти, здійснювати більш-менш реалістичні прогнози.

Сучасний етап розвитку освіти характеризується як етап її **модернізації в контексті вимог Болонського процесу, входження в європейський освітній простір.**

Як відомо, Болонський процес (назва походить від університету Болонья, Італія, де були досягнуті відповідні домовленості) - це своєрідний рух освітніх національних систем до єдиних критеріїв і стандартів, які утверджуються у європейському просторі. Його головна мета полягає в консолідації зусиль наукової та освітянської громадськості й урядів країн Європи для істотного підвищення конкурентноздатності європейської вищої освіти і науки у світовому вимірі, а також для підвищення ролі цієї системи у соціальних перетвореннях.

Цей рух обумовлений реальними змінами, що відбуваються на теренах Європи і світу. Він є своєрідною відповіддю на виклики глобалізації, становлення інформаційного суспільства, посилення міграційних процесів, мобільності ринку праці, міжкультурних обмінів, а головне – об'єктивно сформованої потреби навчитись “жити разом”, зберігаючи власну етнічну, культурну, релігійну і т.п. різноманітність й, одночасно, розуміючи й поважаючи один одного у відповідності з спільними нормами і стандартами.

Світ стомився від безперервних конфліктів, військових зіткнень, тероризму. Він хоче жити у співдружності і співпраці. Лідером об'єднавчого процесу нині виступає Європа. Саме тому, ініціатива ряду європейських країн щодо загальноосвітньої, взаємно узгодженої й толерантної підготовки людини до життя у “новій Європі” не може бути оцінена інакше, як своєчасна і супер актуальна.

У строгому розумінні Болонський процес веде свій відлік від 1998 р., коли 29 міністрів освіти від імені своїх держав підписали “Болонську декларацію”, що узгоджувала спільні вимоги, критерії та стандарти національних систем освіти, створення до 2010 року єдиного європейського наукового і освітнього простору, поліпшення працевлаштування, мобільності громадян на європейському ринку праці, а головне – підняття конкурентноздатності європейської вищої школи.

Скептики і опоненти об’єднавчого процесу ставлять запитання: чи не приведе це до нівелювання національно-культурних особливостей, способу життя й ментальних характеристик особистості? Однозначної відповіді на нього бути не може. Все залежить від того, з якими амбіціями та чи інша держава увійде у Болонський процес. Цей процес – добровільний, полісуб’єктний, багатоваріантний, гнучкий, відкритий, поступовий. Він ґрунтується на цінностях європейської освіти і культури, й не має на меті руйнації національних особливостей освітніх систем різних країн Європи. Отже, від того, з якими внутрішніми перетвореннями ми “ввійдемо” в Болонський процес, від чого відмовимося й що приймемо в національну систему освіти від європейських стандартів, багато в чому буде залежати рівень нашої науки і освіти й ставлення до нас з боку європейської спільноти.

Поза всяк сумнівом, національний характер освіти ми маємо не лише зберегти, але й посилити. До речі, жодна з країн-учасниць Болонського процесу національними пріоритетами поступати не збирається: вони їх узгоджують як взаємо дотичні. З другого боку, ці ж країни приймають загальні “правила гри”, скажімо, щодо визнання дипломів про освіту, працевлаштування та мобільності громадян, що істотно підвищує конкурентноздатність європейського ринку праці й освітніх послуг.

Початок об’єднавчих процесів у галузі освіти закладено Великою хартією університетів (*Magna Charta Universitatum*), Лісабонською конвенцією про визнання кваліфікацій для системи вищої освіти європейського регіону (1997 р.) та Сорбонською декларацією (1998 р.) щодо узгодження структури системи вищої освіти в Європі. Потім були відповідні рішення в м. Болоньї, Празі та Берліні.

Розроблена й прийнята під егідою Ради Європи та ЮНЕСКО, Лісабонська конвенція (за дорученням Президента України я мав честь підписувати її від імені держави в якості першого заступника міністра освіти) зафіксувала домовленості щодо основних термінів, за допомогою яких описуються моделі вищої освіти в європейському просторі; визначила компетенції державних органів, основні принципи оцінки кваліфікації та періодів навчання; узгодила механізми визнання кваліфікацій вищої освіти, інформації про оцінку вищих закладів освіти, порівняння документів про освіту тощо. Як зазначалось у конвенції, велике розмаїття систем освіти у європейському регіоні відображає його культурну, соціальну, політичну, філософську, релігійну й економічну різноманітність, яка становить виняткове надбання й потребує усілякої поваги, так як забезпечує можливості використання цього розмаїття, полегшує доступ громадян кожної держави до освітніх ресурсів інших держав.

Сорбонська декларація поставила питання про формування відкритого європейського простору у сфері вищої освіти; прозорість, легкість і зрозумілість дипломів, ступенів і кваліфікацій; орієнтацію переважно на двоступеневу структуру вищої освіти (бакалавр, магістр); використання системи кредитів (ECTS); міжнародне визнання бакалавра і надання йому права вибору подальшого навчання, зокрема в магістратурі чи докторантурі; стимулювання процесу вироблення єдиних рекомендацій для зближення систем освіти та формування Європейського простору вищої освіти.

Важливі узгодження щодо структури системи вищої освіти були досягнуті на паризькій (1998 р.) зустрічі міністрів освіти провідних європейських держав. Мова йшла, насамперед, про кредити, які може отримати кожен, хто бажає навчатись у європейських університетах. В контексті цих домовленостей, студенти повинні мати доступ до різних освітніх програм, зокрема й можливість багатопрофільного навчання, розвивати знання мов, використовувати інформаційні технології. Ключовими принципами інтегрованої моделі європейської освіти були задекларовані мобільність, визнання, доступ до ринку праці.

Загалом процес структурного реформування національних систем освіти, зміни освітніх програм і інституційних перетворень має відбуватись за такими головними напрямками: прийняття зручних та зрозумілих градацій дипломів, ступенів і кваліфікацій; введення двоступеневої системи освіти; впровадження єдиної системи кредитних одиниць; визначення та дотримання європейських стандартів якості освітніх послуг; усунення перепон для розширення мобільності студентів, викладачів, дослідників та управлінців вищої школи. Про абсолютну уніфікацію, нівелювання специфіки національних систем освіти, в Болонських домовленостях мови не йде. Навпаки, вони наголошують на збереженні розмаїття, взаєморозуміння останнього як співвідносного в європейському просторі.

Кожна національна система освіти має характеристики, які з одного боку, відрізняють її від іншої (як особливе, унікальне й неповторне, те що робить систему тотожною самої собі); з другого – спільні риси, що поєднують її з іншою. В залежності від їх співвідношення, національні системи наближаються одна до одної, або розходяться на відстані, обумовлені значенням цих характеристики. Нерідко розбіжності мають наскільки велике значення, що родовий зв'язок освітніх систем ледь проглядається. Частіше буває інше – розбіжності торкаються лише певних сторін освітніх систем і тоді вони зближуються, формують спільні підходи, норми, правила організації навчально-виховного процесу, поєднують свої зусилля, доповнюють одна одну. Нинішньому європейському простору притаманна тенденція зближення та взаємодії освітніх систем. В наші дні вона набула форми Болонського процесу. Вхідження в нього (приєднання до нього) вважається стратегічним завданням розвитку кожної національної системи освіти в європейському регіоні.

Суттєвими у цьому зв'язку є питання про напрями і характер трансформації національних систем освіти у відповідності з єдиними європейськими вимогами; переваги та ризики цього процесу; його найближчі і віддалені (стратегічні) наслідки; збереження ідентичності національної системи освіти; ефективність освіти та характер її розвитку в „постболонському просторі”. Спробую поміркувати над ними, маючи на увазі, насамперед, їх значення для вітчизняної освітньої системи, досить відомої в Європі і в світі.

Українська освіта викристалізувалась в ході загальнокультурного розвитку українського народу під впливом всіх тих історичних суперечностей, які випали на його долю від заснування, розквіту та падіння Київської Русі й до наших днів. Вона увібрала в себе культурно-освітні традиції перших приходських шкіл, та монастирської освіти, Острозької та Києво-Могилянської академії, братських шкіл, жіночих курсів, перших колегіумів та університетів. Розвиваючись в тісній взаємодії з європейськими підходами, вона нерідко випереджала їх, а в деяких випадках навіть слугувала символом європейського просвітництва.

Не зважаючи на іншодержавні впливи, які перманентно накочувались на українство, духовним стрижнем української освіти завжди залишалась українська культурно-історична традиція, боротьба за відродження і розвиток якої у всі історичні часи визначалась як головний вектор духовного розвитку нації. Власне, в горнилі цієї боротьби й сформувалась „педагогічна матриця” української освіти – своєрідний базовий пласт, завдяки якому вона постає як оригінальна система, співрозмірна з аналогічними педагогічними моделями європейського освітнього простору.

Поняття „педагогічної матриці” більшою мірою побутує в точних науках, зокрема, в математиці, квантовій фізиці, економіці, поліграфічній справі і в багатьох інших сферах теорії та практики. Звичними для обґрунтування стратегічних напрямів розвитку є, зокрема, матричні ігри, матричні моделі, матричний аналіз тощо. В педагогічній теорії воно охоплює собою сформований на основі національної культурно-освітньої традиції, відносно стійкий, внутрішньо збалансований базовий пласт педагогічної думки і досвіду, на основі якого у відповідності з духом епохи вибудовуються історично змінний каркас сучасної освіти.

У більш-менш визначених контурах базовий пласт української освіти виокремився в лоні народної культури в часи Козацької держави (ХУІІ-ХУІІІ ст.). В гетьманщині та на Слобожанщині від другої половини ХУІІ до кінця ХУІІІ ст. українську „педагогічну

матрицю” утримували і розвивали Києво-Могилянська академія, Чернігівський та Харківський колегіуми, Переяславська та Глухівська семінарії. Кристалізація „педагогічної матриці” в ці часи однозначно пов’язується з іменем мандрівного філософа-просвітника Григорія Сковороди. Трохи пізніше у наддніпрянській Україні розпочинають історичну просвітницьку ходу Харківський, Київський та Одеський університети. І хоча вони засновувались як провідники „духу царизму” і, по за всяк сумнівом, цю функцію забезпечували, українська „педагогічна матриця” не лише не зникла з освітнього горизонту, але й знаходила в ньому своє оригінальне виявлення. У Київському університеті Св. Володимира її провідником були, зокрема, Кирило-Мефодіївське братство і Тарас Шевченко, пізніше - М. Драгоманов і М. Грушевський. Ці ж ідеї поширювали Ю. Федькович, О. Духнович, К. Ушинський, А. Шептицький, С. Русова, І. Огієнко. Філософсько-культурологічне і світоглядне підґрунтя цим ідеям забезпечили Т. Шевченко, І. Франко та Л. Українка. З боку царського уряду подібні погляди не лише переслідувались але й жорстко карались.

Подібне ж ставлення до української „педагогічної матриці” з боку офіційних властей спостерігається у Галичині, на Буковині та на Закарпатті. Оскільки в той час означені землі повністю або частково були у підпорядкуванні відповідно Австрії, Польщі та Угорщини, офіційна освіта здійснювалась за ідеологією й у змісті, визначеними цими державами. І все ж, традиційна народна культура, а разом з нею й освіта, ніколи не зникли з культурно-освітнього простору. М. Левицький, товариство „Учительська громада”, боротьба за український університет у Львові, діяльність товариства „Просвіта” у Львові, просвітництво Ю. Федьковича, О. Поповича, С. Смаль-Стоцького на культурно-просвітницькому полі Буковини, єпископів Осипа де-Камеліса, Мануїла Ольшавського та Андрія Бачинського на Закарпатті зробили українське просвітництво в цих землях об’єктивною реальністю, делегували його основні ідеї в Європу. В свою чергу, український освітній простір збагатився новітніми європейськими підходами.

У роки Визвольних змагань національну матрицю освіти обстоювали І. Стешенко і Т. Лубинець, І. Огієнко і П. Холодний, Г. Шерстюк і С. Русова. С. Сірополко і Г. Ващенко. Саме в цей час освітня хвиля, піднята більшовиками, набула форми „українізації”. Здавалося, для розгортання української національної освіти визріли достатні умови. Однак хвиля – це не ріка й не море, вона накочується й щезає, потопаючи у прибережному піску або розбиваючись об важке каміння. З часом українізація перетворилась у формальність. Подальша уніфікація освітньої системи СРСР все більш відчутно „вимивала” з неї національний компонент. Тоталітарний режим знищував все, що не відповідало його ідеологічній суті і спрямованості. „Педагогічна матриця” української освіти фактично „заганялася в підпілля”. Радянська епоха виявилась до неї немилосердною. Її підтримували, ховаючись від режиму, подавали у комуфляжній формі реалістично мислячі теоретики та педагоги-практики. Відкрито „переступати поріг дозволеного” наважувались лише поодинокі.

Освіта, створена в колишньому СРСР, мала дозований характер. Творчість допускалась лише в дисциплінах природничого профілю. Заохочувались технічні, будівельні і т. ін. спеціальності. В тій же частині, де мова йшла про ідеологічні пріоритети, про вільнодумство не могло бути й мови. Освіта охоплювалась жорсткою адміністративною регламентацією всіх без винятку змістовних і організаційних інновацій. Означені обмеження спрямовувались, насамперед, на національний базовий пласт освіти. Українська „педагогічна матриця” в радянські часи ледь жевріла.

З розпадом Союзу кожній з держав, що утворились на його руїнах, дісталась лише частка колишньої досить потужної освітньої системи. Звичайно ж, із своїми плюсами і мінусами. Саме тому кожна з новоутворених країн намагалась звільнитись від „минулих гріхів”, відродити базові (матричні) елементи освіти, створити власну національну систему освіти. Цими ж шляхами рухалась і Україна. В результаті послідовних реформаційних кроків, основу яких склали відродження національних освітніх традицій та залучення освітньо-наукових надбань передових країн світу, частка освітньої системи, що дісталась у

спадок від СРСР, перетворилась у досить збалансовану освітню систему, яка загалом забезпечує пізнавальні та виховні інтереси суспільства, держави і громадянина, загальноосвітню і професійну підготовку людини до життя, її виховання в дусі національних інтересів та загальнолюдських цінностей.

Рівень освіти населення України є одними з найвищих серед країн Центральної та Східної Європи. Ще десятиліття тому валовий показник охоплення навчанням в ній становив 79,6 % (для порівняння зазначу, що середній світовий показник дорівнював 65%; високорозвинених країн – 94%; в країнах Східної Європи та СНД – 77%). Зросла частка осіб з вищою освітою. Відбулись відчутні зміни в „насиченості” населення студентами та учнями. Кількість студентів на 10 000 населення в Україні становить понад 500 осіб. Чоловіки та жінки в Україні мають до освіти рівний доступ.

За своїм характером трансформована система освіти цілком відповідає статусу *національної* і як така налагоджує взаємодію з відповідними системами освіти інших країн світу.

Щоправда, дехто розглядає українську „педагогічну матрицю” в дещо спрощеному вигляді, скажімо, як „народну педагогіку” доповнену „родинним вихованням”, або ж як „етнопедагогіку” (сукупність емпіричних педагогічних знань і досвіду народу, що виражається в його поглядах на навчання та виховання підростаючого покоління). Подібна трактовка для неї є надто вузькою. Народне життя, його мова, історія, культура, народознавство, етнографія, мистецтво, наука і т. ін. в українській „педагогічній матриці” завжди співіснувало у тісній взаємодії з найновішими вимогами і досягненнями світової педагогічної думки. „І чужого научайтесь й свого не цурайтесь...” – такою універсальною формулою відобразив цю змістовну парадигму української „педагогічної матриці” Тарас Шевченко. Такою вона пройшла всіма сходами історичної еволюції й постає перед світом сьогодні.

Які ж характеристики української освіти вирізняють її серед інших національних систем і які можна вважати „матричними”? Розгорнуту відповідь на це запитання можна знайти в педагогічних творах К.Ушинського і М.Драгоманов, С.Русової і Г.Ващенко, А.Макаренка і В.Сухомлинського, Ш.Амонашвілі і В.Захаренка, М.Стельмаховича і інших видатних українських педагогів, які послідовно, крок за кроком обстоювали їх своєю теоретичною і практичною педагогічною діяльністю. Звичайно, для цього потрібні час і терпіння. Тому, не претендуючи на повноту і вичерпність, я спробую сформулювати коротку відповідь. На мій погляд, „педагогічна матриця” української освіти включає в себе, насамперед, фундаментальні загальнолюдські цінності - працелюбство, повага до землі, матері й родини, знання і пізнання, одвічно притаманними українському народу. Вона розгортається через змістовне наповнення ідеями „філософії серця” Сковороди-Юркевича, „народознавства і українознавства” Драгоманова-Ващенко, „державницького патріотизму” Грушевського, „народної педагогіки” і „національного виховання” Ушинського-Русової, „шкільного самоврядування” Макаренка, „людинолюбства і сердечності у ставленні до дитини” Сухомлинського.

Педагогічні погляди цих і багатьох інших видатних українських педагогів, залишаються цілком реалістичними й перспективними для новітнього українського, європейського і світового простору саме тому, що вони ґрунтуються на високій науці, культурному досвіді поколінь, народній педагогіці, культурно-історичній традиції, що як Неопалима купина постійно відроджуються й сяють все більш яскравими барвами на кожному новому повороті історії.

Я думаю, що в найбільш узагальненому вигляді й об’ємно „педагогічну матрицю” української освіти в наш час представив В.Сухомлинський. Його знамените кредо „серце віддаю дітям” є узагальненим і розгорнутим педагогічно-світоглядним продовженням української „філософії серця” Сковороди-Юркевича, реалізацією цієї ідеї в царині педагогічної теорії і практики попри тоталітарні установки та норми організації шкільної справи радянської доби. „Виховання серця, - писав В.Сухомлинський, - це цілий світ турбот і

тривоги, про які ми, дорослі, ніколи не повинні забувати. Я бачу своє найголовніше виховне завдання в тому, щоб у дитячій душі стверджувались співчуття, жалість, доброта до всього прекрасного, що є в світі, і насамперед до людини”.

Освітня система у В.Сухомлинського постала насамперед як виховна, природо - і людинознавча, людино формуюча. Розгортаючись на міцному фундаменті наукового знання, вона виховує людину і громадянина, зміцнює родину, об'єднує народ, утверджує віру, надію і любов як найбільш фундаментальні загальнолюдські цінності. Власно, в цьому й виявляється національний характер української освіти. Німецька чи англійська системи освіти „серце” дітям віддати не в змозі. Не така у них філософія. Німець (від М.Лютера, Ф.Меланхтона, І.Канта, Г.Гегеля і до Ф.Дістервега і Ф.Фребеля), скоріш, буде говорити про необхідність виховання розуму чи кореляції виховання з державною владою (Ф.Шлейєрмахер); педагог з Великої Британії (від Ф.Бекона, Г.Спенсера, Дж. Ланкастера, Дж. Локка і М.Монтессорі) – про формування практичних (утилітарних) навичок або „виховання джельтмена”, становлення малюків за допомогою старших учнів (белл-ланкастерська система) або про практично-раціоналістичний підхід до освіти тощо. Українці ж говорять про освіту і виховання як про справу „серця” – становлення високої духовності, порядності, людяності, а в слід за цим – всіх інших якостей особистості, насамперед, базових – розум, почуття і воля, необхідних для самостійного життя і діяльності. Філософія серця, духовного життя, любові (згадаймо знамениту, але мало відому роботу П.Юркевича „Серце і його значення в духовному житті людини, за вченням Слова Божого”) відображає той унікально „український дух”, який лежить в основі національної культури, освіти і виховання.

Характерно, що в цьому ж напрямі та змісті (практично одночасно з В.Сухомлинським) розгортав власне бачення особливостей національної освітньо-виховної системи видатний український філософ В.Шинкарук. За його переконанням, сутність освітньої системи виявляється у здатності формування цілісної, гармонійної особистості, духовний світ якої – розум, почуття і воля – обумовлюють її бути Людиною. Виховання внутрішньої потреби й здатності людини до співчуття, милосердя, співпереживання, людинолюбства, вважав В.Шинкарук, є серцевинною основою освітньо-виховного процесу. Я думаю, для системного викладу педагогічних поглядів у цього видатного українського філософа не вистачило часу. Однак, навіть те, що залишив В.Шинкарук у вигляді роздумів про людину, її світогляд та духовність, серцевинною основою якої є віра, надія і любов, дозволяє ідентифікувати його педагогічну спадщину як філософське обґрунтування „матричних основ” національної системи освіти і виховання.

Педагогічна спадщина В.Шинкарука потребує додаткового, поглибленого вивчення. Погляди В.Сухомлинського відомі більш широкому загалу. І тому саме В.Сухомлинський постав перед світом як найбільш яскравий виразник і представник української педагогіки як унікального і неповторного надбання світового значення. Я недавно ще раз перечитав педагогічні твори В.Сухомлинського й мимоволі прийшов до думки, що звільнення його творчості від надмірної ідеологізації - своєрідної оболонки, обов'язкової для гуманітарної творчості радянської епохи - відроджує й утверджує цього великого педагога як найбільш реалістичного мислителя, теоретичні конструкції й узагальнений педагогічний досвід якого найбільш співзвучні нашому часу й перспективам розвитку педагогічної освіти у XXI столітті. Вони продовжуються й поглиблюються в педагогічних системах І.Ткаченка, О.Захаренка, М.Гузика; отримують нові повороти (наприклад, концепція особистісного підходу) в теоретичних працях І.Беха, Братів Володимира та Віталія Бондарів, С.Гончаренка, І.Зязюна, С.Максименка, О.Савченко, О.Сухомлинської та багато інших; набувають форму державних документів стратегічного значення, зокрема, в таких, як „Освіта. Україна XXI століття” (1996) та „Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті” (2002) та інші.

„Педагогічна матриця” української освіти є величиною помітною й стійкою. І все ж вона не залишається незмінною. Як і субстанція, що, за думкою Спінози, є причиною самої

себе, українська “педагогічна матриця” має внутрішнє джерело розвитку (вона розвивається у відповідності з вимогами української зростаючої цивілізації) і одночасно реагує на зовнішні суспільні вимоги, що обумовлюють характер і спрямованість сучасної світової динаміки. Вона розвивається і одночасно залишається тотожною сама собі, зберігаючи національний характер, культурні надбання, визначеність. „Те, що є те ж саме, - писав Платон, - є інше і навпаки: те, що є інше – є тим же самим”. Отже „педагогічна матриця” розвивається, вбираючи в себе все передове й прогресивне із вітчизняного та світового педагогічного досвіду; вона залишається сталою (тотожною сама собі), відлунюючи характер і унікальність української моделі освіти як такої. Інноваційні зміни, ініційовані Болонським процесом, торкаються скоріш зовнішньої сторони освіти, її каркасу. Матриця ж залишається сталою, утримуючи освітній каркас у національно визначених контурах. Справедливим є й інше: проникаючи в матрицю, Болонські інновації розвивають її у відповідності з загальним розвитком європейського освітньо-культурного простору, а разом з нею – розвивають її змінний каркас, що завдяки цьому приймає все більш зрозумілі і прийнятні для європейської спільноти обриси.

Входження (чи не входження) до Болонського процесу визначається нашим власним розумінням можливих освітянських змін – „матричних” і „каркасних”. На мій погляд, перші мають носити поміркований, косметичний характер; другі – модернізаційний, глибинний. І це зрозуміло. Болонський процес не ставить за мету нівелювання чи поглинення національних систем освіти. Приєднуючись до нього, українська освіта, як і системи освіти інших країн, мають залишитись тотожними самі собі. І одночасно, вони мають вийти на спільні пріоритети, зрозуміти і визнати одна одну як співрозмірні. Зупинюсь на цьому більш детально.

Відомо, що Європа єдиної системи освіти на має. Велика Британія, Франція, Німеччина, Італія, Нідерланди і інші країни європейського простору мають власні національні системи освіти, які багато в чому не лише не співпадають, але й суперечать одне одній. При цьому, кожна з країн вважає свою систему коли б чи не найкращою й змінювати власні характеристики на користь іншої не збирається.

Справедливим є й інше: країни Європи опрацювали й узгодили між собою єдині вимоги, „правила гри”, які дозволили об’єднатись у формі Болонського процесу. Осторонь цього процесу виявились лише дві країни європейського простору – Республіка Білорусь і Україна. Головними тут є, звичайно, причини політичні. Залишаючи їх розгляд політикам, зазначу, що за останні 10-15 років українська освітня система здійснила такі трансформації, які не лише ідентифікують її як європейську, але й багато в чому утверджують у якості зразка. Останнє дозволяє висловити припущення, що приєднання або не приєднання України до Болонського процесу є рішенням однаково можливим і для української системи освіти суттєвого значення не має. За рівнем конкурентноздатності випускників, вона вже здобула (завоювала) своє власне місце і роль в європейському освітньому просторі. Тому приєднання України до Болонського процесу є більшою мірою справою політиків, державних діячів і часу, потрібного для роз’яснення співрозмірності (тотожності) національних освітніх стандартів з європейськими, внесення до них певних доповнень і змін.

Стратегічною метою Болонського процесу є **підвищення якості освіти, надійності й конкурентноздатності фахівців**, насамперед, у європейському економічному, політичному й соціокультурному просторі. Європа хоче бути впевненою в тому, що не залежно від країни (й особливостей національної системи освіти та професійної підготовки кадрів), в якій той чи інший фахівець здобув освіту і професію, йому можна довіряти, бо він має високий рівень освіти і культури, підготовлений (вихований) за нормами, прийнятими у якості стандартів європейського гатунку. Формування взаємної довіри і алгоритмів її досягнення розпочалось з Лісабонської конвенції (1997 р.) про визнання кваліфікацій стосовно вищої освіти у європейському регіоні.

Якість освіти має багато складників. І першим серед них є **фундаментальна наука**. Головною вимогою Болонського процесу є „онаучнення” сучасного освітнього простору,

зміцнення взаємозв'язку науки і освіти. Колишня установка на підготовку фахівця в царині усталеного знання поступово відходить в минуле. Інформаційна революція вимагає від нього постійного оновлення знань, вміння навчатися протягом всього життя. А для цього він має бути науковцем, дослідником, вміти навчатися впродовж життя, а головне - випестувати відповідні здібності, перебуваючи на студентській лаві. Останнє ставить нові вимоги до викладацького складу університету. Бути методистом, навіть блискучим, сьогодні недостатньо. Викладач має бути потужним вченим, вести розгалужені наукові дослідження, "втягувати" в них студента. В інфраструктурі вищих навчальних закладів мають з'явитись науково-дослідницькі підрозділи; розгорнутись міжнародні науково-дослідницькі Програми; налагодитись співпраця з НАН України та іншими науковими підрозділами держави. Для України ця вимога обертається завданням повернення науки до університетів, вилученої з них заступником народного комісара освіти Я.Ряппо у 1920 р.

Власне, у 1920 році Київський, Харківський, Одеський та ін. класичні університети (як останні „анклави духу царизму”) були закриті. Всесвітньо відомі наукові школи, що розгортались в університетах, „передали” новоствореній Академії наук. З одного боку, така акція підштовхнула її (науку) до розвитку; з другого – відірвала науку від університетів, навчального процесу, молодого, пошукового розуму студентства. Відродження університетів у 1932-33 роках, так звану „велику науку” до неї не повернуло. Академічна наука нарощувала оберти на власній основі. Забезпечуючи здебільшого потреби військово-промислового комплексу, вона мала значно вищі обсяги фінансування й матеріальної підтримки з боку держави. Від університетів вона брала талановитих одинаків, яких „доучувала” через власну аспірантуру. Практично весь радянський період університетська (вузівська) наука мала меншовартісний характер.

Європейський стиль співпраці науки і освіти є іншим: велика наука здебільшого концентрується навколо університетів. Подібна норма має серйозні переваги, насамперед, у тім, що талановита молодь отримує можливість навчатись під керівництвом маститих вчених, які у свою чергу, мають безпосередній доступ до оригінальних поворотів молодіжного наукового мислення, інтенсивного творчого пошуку амбітної молоді. Більш раціонально при цьому використовуються як інтелектуальні потужності, так і державні кошти. Отже, повернення великої науки в університети має глибокий сенс. Важливо лише, щоб означений процес здійснювався не шляхом руйнації академічних наукових шкіл, а через співпрацю з ними, виконання спільних проектів і програм, створення спільних науково-дослідницьких центрів тощо.

Входження в Болонський процес вимагає *радикальної модернізації змісту освіти*. Її лейтмотивом мають стати ліквідація застарілих міфів, своєрідної ідеологізації освіти, притаманної тоталітарному суспільству, залишки якої, все ще дають про себе знати в сучасній системі української освіти. Важливим є також завдання вилучення дріб'язкового матеріалу й наближення до реального історичного процесу, сучасних соціокультурних реалій та прогнозованого майбутнього.

Суттєвий рух має бути здійсненим в напрямі *демократизації освітньої політики*, зокрема, децентралізації системи освіти, підвищення самостійності університетів, мобільності викладачів і студентів, впровадження державно-громадського управління педагогічним закладом.

Демократизація – ранкова зірка євроінтеграційного процесу. Однак вона не може розгортатись стихійно, без відповідної просвітницької і виховної діяльності в школі і вузі. Демократії потрібно навчатись. Останнє якраз і є тією головною домінантою, якою Болонський процес дає відповідь на виклики глобалізації й сучасних міграційних процесів. Виключно важлива роль у вихованні демократичної культури особистості належить вчителю. Болонський процес формулює вимоги до демократичної освіти, підготовки демократично орієнтованого вчителя. Українські університети до впровадження цих вимог підготовлені ще не достатньо. Розроблений в межах україно-канадського проекту курс “Основи демократії” читається лише у якості експериментального й далеко не у всіх вищих

навчальних закладах.

Сучасна освіта має стати процесом неперервного й постійного *навчання впродовж життя* здобуттям і оновленням наукового й практичного знання, інформації, соціального досвіду. Означена вимога вперше в концентрованому вигляді представлена в доповіді Міжнародної комісії ЮНЕСКО з освіти «Навчання: прихований скарб» (1996). В доповіді Жака Делора, подається таке визначення освіти впродовж життя: «згідно з підходами ХХІ-го століття освіта така різноманітна у своїх завданнях та формах, що це охоплює всю діяльність, притаманну людині з дитячих років до старості й спрямовану на досягнення «живих» знань про світ інших людей та самих себе». Подана в доповіді типологія навчання зводиться до чотирьох відомих «стовпів»: навчатися, щоб знати; навчатися, щоб діяти; навчатися, щоб жити разом, жити з іншими; навчатися, щоб бути. І саме в цьому «освітньому континуумі», що поєднує життя і суспільство, за думкою вченого, розгортається панорама «освіти впродовж життя» і здійснюється пошук «ключів до ХХІ століття», які, на думку Комісії Жака Делора, мають таку конфігурацію: «навчання впродовж життя буде життєво необхідним для пристосування до зростаючих (evolving) вимог ринку праці та для кращого опанування рамками часу, що змінюються, та ритмами існування особистості». Європейський Парламент і Рада Європи, затверджуючи пропозиції Комісії, визнали, що освіта впродовж усього життя так само важлива для розвитку здатності до самовираження та спроможності вправлятися у використанні громадянських прав, як і для досягнення економічних цілей.

Організація економічної кооперації та розвитку (ОЕСД) розгорнула ґрунтовну діяльність, спрямовану на практичну реалізацію ідей освіти впродовж життя. Ця діяльність окреслена політичними рамками, що мають назву: «Освіта впродовж життя для всіх» і були прийняті міністрами освіти країн, що входять до організації, того ж таки 1996 р. Ці рамки стали платформою для опрацювання впродовж цього року плану впровадження Національної доктрини.

Виділяють п'ять системних рис цих політичних рамок: 1) всіляке навчання, а не лише формальні курси, має визнаватися; 2) освіта впродовж життя потребує добрих засадничих умінь як молоді, так і дорослих, — з наголосом на мотивацію та фундаментальні зміни у навчальних програмах і педагогіці; 3) урівнювання доступу до навчання потребує врахування перспективи життєвого циклу з наданням пріоритету дошкільнятам і дорослим. Якість наданим можливостям має забезпечити урізноманітнення методів навчання, курсів та умов для різних навчальних потреб; 4) країни мусять оцінювати ресурси відповідно до розгорнутих за життєвим циклом потреб та розподіляти їх ефективно; для цього можуть знадобитися додаткові державні та приватні ресурси; 5) координація політики передбачає залучення багатьох партнерів. Кожному із перелічених аспектів відповідає напрямок освітньої політики, який має бути врегульований законодавчим чином.

Інновації мають торкнутись організації *ранньої профорієнтації випускників загальноосвітніх шкіл* - майбутніх абітурієнтів університетів, насамперед, в контексті спрямування їх симпатій на майбутню професію, тестового визначення їх покликання, психологічних та морально-етичних якостей, необхідних для майбутньої професійної діяльності.

Не може бути залишена по за увагою й *виховна робота* в університеті. Вона має здійснюватись на полікультурній основі, через формування толерантності, вміння жити разом, поважаючи етнічне, конфесійне, культурне розмаїття й одночасно з гордістю за власне національне буття, культуру, ідентичність. При цьому, ніхто й нікому не має права нав'язувати власні цінності. Кожен має залишатись собою. Для того ж, щоб розмаїття не привело до конфлікту, вчитель має виконати відповідну посередницьку функцію, узгодити моделі поведінки, а головне – сформувати розуміюче сприйняття один одного.

Інновації освіти мають забезпечити високу конкурентоздатність майбутнього випускника. Його освіта має бути фундаментальною, якісною, здійснюватись в органічному взаємозв'язку з наукою і педагогічною практикою. Випускник університету має блискуче

володіти інформаційними технологіями, декількома іноземними мовами, додатковою професією.

Важливою нормою Болонської співдружності освітян є *підвищення мобільності викладачів і студентів*, самостійності студентів, рівня їх самоорганізації. Для нашої педагогічної освіти це поняття є новим як за змістом, так і за можливостями організації. Ми звикли до стабільної роботи чи навчання у одному (власному) навчальному закладі й з певною підозрою дивимось на тих, хто прагне освоїти предмет в іншому університеті. Ще більш підозріло ми дивимось на викладача, запрошеного до університету прочитати той чи інший курс. Виключаючи окремі випадки, обмін викладачами між університетами в Україні практично не проводиться. Лише одиниці з нас запрошувались для читання лекцій в закордонних університетах. Нас мало знають, а тому й мало запрошують. Ми надто скромні, тоді як зарубіжні викладачі і вчені мають свої сайти, беруть участь у різноманітних міжнародних презентаціях, пропагують свої досягнення через Інтернет. Очевидно, настав час змінити поняття “скромності”. Подібна “скромність” – це шлях у небуття. Адже лише через обмін можна досягти найбільш ефективного осягнення предмету, поглибити наукові розвідки, сформуванати своєрідне поле науково-педагогічного пошуку, яке сприяє зростанню майстерності як викладача, так і студента.

В європейському просторі українська вища освіта завжди була помітною. Такою вона залишається й сьогодні. Однак порівняльні дослідження з цього приводу в країні майже не проводились. Вимагаючи певної міри стандартизації, Болонський процес стимулює створення відповідних порівняльних систем організації навчання та виховання майбутнього педагога, рівня кадрового і науково-методичного забезпечення, якості навчального процесу, ефективності реалізації його різноманітних моделей і механізмів.

Важливим завданням модернізації освіти України є *впровадження кредитно-модульної системи організації навчання*. Ця модель для нас є також новою. Вона потребує розробки сучасних механізмів здійснення навчального процесу, визначення результатів якості освіти, управління навчальним закладом.

Болонський процес – це програмне, цілеспрямоване співробітництво європейських університетів, інститутів, шкіл, центрів. Українські вищі навчальні заклади залучаються до нього ще не досить активно. Звичайно, певний досвід такого співробітництва існує. Однак, сьогодні потрібен інший рівень. Попереду – активний обмін студентами і викладачами, включене навчання студентів у зарубіжних вузах, проведення спільних педагогічних експериментів, наукових конференцій, літніх педагогічних шкіл та читань тощо. Мета цього співробітництва – обмін науковим і педагогічним досвідом, формування норм і правил, прийнятих у європейському культурному просторі, здатності жити в ньому без якихось обмежень чи меншовартісних почуттів. Окрім цього, українські університети мають досягти такого рівня співпраці, який би дозволив видавати студентів-випускників подвійні дипломи за відповідними напрямками й спеціальностями.

Приймаючи ці та інші інновації, вступаючи в Болонський процес, українська освіта, по за всяк сумнівом, буде все більш помітною і конкурентноздатною у європейському просторі. Поглибляться її міжнародні зв'язки. Зросте популярність українського вченого і педагога. Українська освіта стане привабливою й все більш цікавою для іноземного споживача та інвестора.

Справедливим є й інше: трансформуючись в контексті вимог Болонського процесу, українська освіта має зберегти свою ідентичність, залишитись саме українською – сердечною, духовною і душевною, людською і людяною, народною і родинною, патріотичною і моральною у всіх загальнолюдських вимірах. Не більше й не менше! Приймаючи її у її власних характеристиках Європа отримує велетенські переваги, насамперед, в контексті утвердження дійсно людських відносин, миролюбства і працелюбства, толерантності і співробітництва, шанування батьків (родини) і народу, відродження дійсно морального ставлення до життя, про яке сучасна прагматична Європа може лише мріяти.

У світлі означених вимог логічно вимальовується запитання: які ж кроки має здійснити Україна, щоб стати повноправним членом Болонського процесу. На мій погляд, насамперед, потрібно налагодити взаємозацікавлене спілкування керівництва держави і галузі з управлінськими й організаційними структурами, що визначають освітню політику країн Європи. До тих пір, доки ми не станемо постійними, а головне – активними учасниками будь-яких європейських нарад, самітів, конференцій з питань розвитку науки і освіти й не представимо нашу систему освіти в її перевагах і привабливості для європейської спільноти, ні про яке входження до Болонського процесу не може бути й мови. Ми інколи економимо кошти там, де навпаки – їх потрібно витратити, бо вони приносять прибуток і професійний, і політичний. Міністр, його заступники, ректори університетів мають бути постійними учасниками міжнародних форумів. Відоме українське прислів'я - “скупий платить двічі” - повною мірою характеризує нашу нинішню участь у Болонському процесі і не тільки в ньому.

Другим серйозним кроком мають стати реальні внутрішні реформи системи освіти. Європа має “впізнати” і побачити в нас надійних, перспективних, а головне – привабливих і прогнозованих партнерів.

Нарешті, третім кроком має стати предметна зацікавленість перших керівників держави, прийняття Урядом відповідного політичного рішення, оприлюднення на міжнародному рівні конкретної програми інтеграції вітчизняної системи освіти і науки у європейський простір. Я глибоко переконаний, що в Україні визріли для цього об'єктивні і суб'єктивні передумови й ми здатні здійснити їх уже в найближчий час.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ ст. : монографія / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008.
2. Білан Л.Л. Вища освіта України та Болонський процес: Навчально-методичний посібник. – К.: «Аграрна освіта», 2013.
Гуманітарна політика Української держави в новітній період: монографія / за ред. С. І. Здіюка. – К., 2006.
3. Дзвінчук Д. І. Освіта в історико-філософському вимірі: тенденції розвитку та управління : монографія / Д. І. Дзвінчук. – К. : Нічлава, 2006.
4. Днепров Э. Д. Образование и политика. Новейшая политическая история российского образования / Э. Д. Днепров. – М., 2006. – Т. 1.
5. Доклад о мировом развитии 2007. Проблемы молодого поколения в контексте развития : обзор. – Вашингтон : Всемирный Банк, 2007.
6. Здорова школа: аспекти освітньої політики : навч. посіб. / авт. кол. : Шиян О. І., Павлова Ю. О., Іванова М. А. [та ін.] — Л. : ЦПД Львівського національного університету ім. І. Франка, 2009.
7. Костенко О. Про підвищення ролі суспільних наук у модернізації України // Віче. – 2010. – №13.
8. Клепко С.Ф. Філософія освіти в європейському контексті – Полтава: ПОППО, 2006.
9. Крячко Ю. М. Українська вища освіта потребує серйозного реформування. Міркування і пропозиції у контексті підготовки нової редакції Закону України “Про вищу освіту” [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua/bologna/vprov/articles /25.html>
10. Освіта і Болонський процес: українсько-нідерландський проект «Громадянські платформи освітніх реформ в Україні». Зб.ст./ В.В.Зелюк, С.Ф.Клепко, Л.І.Нічутівська та ін. – Полтава: ПОППО, 2009.
11. Павко А. Пріоритети гуманітарної освіти та науки. //Віче. – 2005 №1
12. Приходько В.В. Інноваційна реформа вищої освіти в Україні: монографія. – Дніпропетровськ: Пороги, 2010
13. Проблеми та перспективи входження України в європейський інтелектуальний

- простір: освітні аспекти. Зб. наук – експерт. мат/ за ред. Грицяк Н.В. –К. НІСД, 2009
14. Сіленко А, Кормич А. Політологія та соціологія в освітньому процесі України. Болонський процес чи відступ від демократії? // Віче. – 2010 №13.
 15. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка. – К.: Радянська школа. – 1978.
 16. Шинкарук В. Основні напрями модернізації структури вищої освіти України // Вища школа. 2007. № 5.
 17. A Framework for Qualifications of the European Higher Education Area. Bologna Working Group on Qualifications Frameworks. Published by: Ministry of Science, Technology and Innovation, Bredgade 43, DK-1260 Copenhagen K, 2007.
 18. Bologna Seminar Council of Europe Higher Education Forum on Qualifications Frameworks. Directorate General IV: Education, Culture and Heritage, Youth and Sport. Council of Europe Headquarters, Strasbourg, 11 – 12 October, 2007.
 19. Olssen Mark, Codd John A., O`Neill Anne-Marie. Education Policy : Globalization, Citizenship and Democracy. – Sage Publications Ltd, 2004.
 20. Monchinski T. The Politics of Education : An Introduction. – Rotterdam : SensePublishers, 2007.
 21. Levin Benjamin. Governing education. – Toronto; Buffalo : University of Toronto Press. 2005.